

Stručný úvod do kognitívnej literárnej vedy a problematiky literárnosti

Jana Kuzmíková

KUZMÍKOVÁ, J.: A Short Introduction To Cognitive Literary Studies and Literariness

SLOVENSKÁ LITERATÚRA 66, No. 4, p. 247 – 257

Key words: cognitive literary studies, literariness, cognitive reader-response criticism, reader, rational and intuitive reception of metaphor

The first part of the paper (Sections I. – III.) deals with the basic concepts, aims, conditions and subdisciplines of cognitive literary science. The second part of the paper (Sections IV. –V.) discusses concepts of literature and literariness. It is literariness (Roman Jakobson) that is crucial for literature and constitutes literary studies as the scientific discipline. Theorizing quality of literariness requires empirical and experimental argumentation. That is why, contrary to the traditional reader-response theory, the cognitive reader-response theory focuses on the individual, active reader. Kuzmíková's experimental metaphor study indicates that in solving/understanding literary metaphors there is a difference between rational and intuitive (experiential) personalities. As metaphor is the prominent tool of literariness, we can presuppose that more rational and more intuitive people differ also in general literary reception outcomes. The empirical examination of literary communication has an ambition to give more scientific and specific data for the literariness theory than non-empirical, speculative interpretations and models have provided.

Kľúčové slová: kognitívna literárna veda, literárnosť, kognitívna recepcná estetika, čitateľ, racionálne a intuitívne vnímanie metafory

L iterárna veda sa v osemdesiatych rokoch 20. storočia rozšírila o ďalšiu, vtedy Lhraničnú, dnes zásadnú interdisciplinárnu súčasť, ktorou je kognitívna literárna veda. Ak sa hraničné disciplíny ako psychológia literatúry alebo sociológia literatúry zaoberajú sociologickými či psychologickými otázkami spojenými s literatúrou, resp. literárnou komunikáciou, kognitívnu literárnu vedu zaujíma „kognitívnosť“ literatúry. Čo sa pod kognitívnymi parametrami literatúry rozumie?

248 I. Kognitívne parametre v literárnej komunikácii

Pojem kognícia bol pôvodne synonymom ľudskej racionality a jej prejavov. Racionálnosť v myslení sa považovala za protiklad k emotívnym a impulzívnym zložkám mentálneho života. Avšak výskumy kognitívnych vied, najmä kognitívnej psychológie, rekonceptualizovali obsahy kognitívnych procesov. V súčasnosti sa termíny *kognícia* a *kognitívny* používajú vo vzťahu ku všetkým mozgovým a telesným činnostiam spracovania informácií, počnúc evidenciou a vyhodnotením zmyslových podnetov až po organizáciu subjektívnej skúsenosti na vedomej úrovni. To znamená, že podľa aktuálneho poznania kognitívnych vied zahŕňa pojem kognícia procesy a javy ako percepcia, cítenie, emócie, pamäť, pozornosť, riešenie problémov, jazyk, myslenie, obraznosť.¹ Pojem kognícia sa teda v posledných desaťročiach významovo značne rozšíril a prijal do svojho obsahu aj kedysi protikladné významy ako pocity a city.

Predmetom literárnej vedy je pre mnohých odborníkov literatúra, ale mala by to byť tiež literárnosť. Na výskumy literárnosti sa rezignovalo predovšetkým v po-modernistickom období druhej polovice 20. storočia, keď sa trendovo stierali rozdiely medzi textovými štýlmi a za text sa považovali napríklad aj výtvarné artefakty alebo tanec. Pre literárnu vedu z toho vyplynulo, že by ako svojbýtná disciplína mala priniesť nové poznatky o povahe a štruktúre literárneho textu a procesoch literárneho vedomia a literárnych skúseností. Vynašla sa tak, že prehodnotila svoje záujmy aj smerom k hraničným výskumom a začala sa zaoberať napríklad aj čitateľskou myslou a celkovo kognitívnymi procesmi v literárnej komunikácii. Túto oblasť dnes rozvíja kognitívna literárna veda ako samostatná disciplína.

Názor, že predmetom záujmu literárnej vedy sú aj kognitívne parametre literatúry, upozorňuje, že štúdium literatúry nemôže vychádzať iba z literárneho textu. Až výskumný rámec celostnej literárnej komunikácie (dynamických súvzťažností medzi autorom, textom a čitateľom) metodologicky legitimizuje napríklad oblasť literárnych skúseností, emócií alebo literárneho vedomia. Text nemyslí. Tvorí autor a číta, vníma, analyzuje a interpretuje čitateľ. Z tohto dôvodu výrazná časť kognitívnej literárnej vedy skúma problematiku recepcie literatúry, pričom dôraz sa kladie na empiricko-experimentálne čitateľské výskumy. Výsledkom sú podložené a falzifikovateľné dáta, vďaka čomu možno kognitívnu literárnu vedu považovať za bádanie na pomedzí „humanities“ a „sciences“. Svedčí o tom aj časopis *Scientific Study of Literature*, ktorý vydáva medzinárodná vedecká spoločnosť IGEL (International Society for the Empirical Study of Literature). Táto spoločnosť zastrešuje už niekoľko desiatok výskumných projektov.

II. Členenie kognitívnej literárnej vedy na subdisciplíny

Pôvodne sa kognitívna literárna veda členila na vymedzenejších šesť okruhov (subdisciplín) s priekopníckymi bádateľmi: *kognitívna rétorika* (Mark Turner, George Lakoff, Mark Johnson, Gerard Steen, Gilles Fauconnier), *kognitívna poetika* (Reuven Tsur, Peter Stockwell, Patrick Hogan), *kognitívna naratológia* (Maria-Laura Ryanová, Monika Fluderniková, Mark Turner, David Herman, Manfred Jahn,

1 TSUR, Reuven: *Toward a theory of cognitive poetics*. Eastbourne (GB) – Portland (USA) : Sussex Academic Press, 2008, s. 595.

Uri Margolin), *kognitívna recepcná estetika* (Elaine Scarryová, Ellen Esrocková, Lisa Zunshineová, David Miall), *kognitívna história literatúry* (Ellen Spolskyová, Norman Holland) a *evolučná literárna teória* (Paul Hernadi).² Toto počiatkové delenie svedčilo o troch skutočnostiach:

1. kognitívna literárna veda sa budovala na kognitívnej lingvistiky, vďaka čomu medzi prvé odvetvia kognitívnej literárnej vedy patrili rétorika a poetika, pričom kognitívna lingvistika ovplyvnila aj kognitívnu naratológiu;
2. kognitívna literárna veda si skoro uvedomila prínos neempirickej recepcnej estetiky (reader response criticism) a nadviazala na jej poznatky;
3. tradičné delenie literárnej vedy na teóriu, históriu a kritiku sa uplatnilo v terminológii, i keď menej v predmetnom obsahu kognitívnej histórie literatúry a evolučnej literárnej teórie. Treba dodať, že literárna kritika nepatrí k prvoradým záujmom kognitívnych skúmaní, pretože kognitívna literárna veda rieši literárne procesy ako také, a nielen ich „správne“ parametre v „dobré“ či „zle“ napísanom diele. To však neznamená, že poznatky kognitívnej literárnej vedy nemôžu ovplyvniť aj nahliadanie na kvalitu literárnych diel.

Uvedené začiatkové delenie kognitívnej literárnej vedy má v súčasnosti po troch-štyroch desaťročiach jej disciplinárneho a inštitucionálneho formovania sa oveľa širší záber. Napríklad len jedna kognitívnovedná literárna spoločnosť IGEL (založená roku 1987) zastrešuje nasledovné výskumné smery (Research Coalitions): 1. *Spôsoby textovej reprezentácie* (Modes of Textual Representation); 2. *Spôsoby čitateľského zapojenia* (Modes of Reading Engagement); 3. *Estetické a výrazové účinky* (Aesthetic and Expressive Effects); 4. *Výsledky čítania / Sociálna kognícia* (Reading Outcomes / Social Cognition); 5. *Výsledky čítania / Mentálne a sociálne zdravie* (Reading Outcomes / Mental and Social Well-Being); 6. *História, teória a metóda* (History, Theory, and Method).³

Výskumné koalície v IGEL sa sice istým spôsobom môžu vzťahovať k pôvodným subdisciplinám kognitívnej literárnej vedy, ale vďaka interdisciplinárnej spolupráci sú už oveľa prepracovanejšie. Napríklad výskum spôsobov čitateľského zaujatia, ktorý vo svojej prehistórii odkazuje na tradičnú recepcnú estetiku, ponúka nasledovné štyri oblasti záujmu:

2 Voľne podľa LOZINSKAJA, E. V.: *Literatura kak myšlenie. Kognitivnoje literaturovedenie na rubeže XX - XXI vekov. Analitičeskij obzor*. Moskva : RAN. INION, 2007, s. 8; obširnejšie in KUZMÍKOVÁ, Jana (ed.): *Literatúra v kognitívnych súvislostiach*. Bratislava : Ústav slovenskej literatúry SAV, 2014, s. 10 - 28.

3 Pre lepšiu orientáciu v smerovaniach kognitívnej literárnej vedy uvádzam prehľad aktuálnych koalícií v IGEL: 1. Modes of Textual Representation: Effects of Foregrounding (e.g., Deviation, Defamiliarization), Prosodic and Phonological Effects in Literary Texts, Contextual Meaning-making in Reading: The Role of Affect, Empirical Approaches to Poetic Metaphor, Computational Stylistics; 2. Modes of Reading Engagement: Reading-Concurrent Embodiment (Simulation, Imagery), Constructing Inferences (Situation Models), Absorption (Transportation, Interactivity, Immersion), Culture, Cognition, and Literary Comprehension; 3. Aesthetic and Expressive Effects: Self-Transcendent Effects of Digital Media (e.g., Film), Openness, Intensive Reflection, and Self-altering Literary Reading; 4. Reading Outcomes (Social Cognition): Narrative Fiction and Social Cognition, Psycho-social Effects of Literariness, Absorption (e.g., Transportation) and Attitude Change, Character Engagement (e.g., Identification) and Social Cognition, Child Development and Reading for Pleasure; 5. Reading Outcomes (Mental and Social Well-Being): Literary Reading and Explorations of Distress, Literary Reading and Mental Well-Being; 6. History, Theory, and Method: Philosophy of Science, Methodology, and Theory Development, History of Empirical Studies of Literature.

1. Spolupôsobenie vtelesnenia pri čítaní / Simulácia, obraznosť (Reading-Concurrent Embodiment / Simulation, Imagery);
2. Konštruovanie inferencií / Situačné modely (Constructing Inferences / Situation Models);
3. Absorpcia / Transport, interaktivita, pohrúženie (Absorption / Transportation, Interactivity, Immersion);
4. Kultúra, kognícia a literárne porozumenie (Culture, Cognition, and Literary Comprehension).

IGEL eviduje aj nové výskumné zámery, medzi ktoré predbežne patrí Empirické bádanie v literatúre s ekologickými témami a Výskum písania poézie. Zahrnutie empirického štúdia básnického písania svedčí o tom, že kognitívna literárna veda sa okrem etablovaných textových a recepcných výskumov začína venovať aj tretej súčasti literárnej komunikácie, ktorou je autor, resp. produkcia literárneho textu.

III. Program a epistemológia kognitívnej literárnej vedy

Pre skúmanie literárnosti a literárnych procesov sú teda rovnako dôležité lingvistické, textové, produkčné, interpretačné i psychologické aspekty, a všetky tieto aspekty sú metodologicky zahrnuté v bádaniach kognitívnej literárnej vedy. Neprijíma sa tradičný textocentrický náhľad, podľa ktorého *len* špeciálnym pretvorením bežného jazyka s jeho doslovnými významami vzniká autonómna metaštruktúra obrazného literárneho jazyka s prenesenými významami, lebo minimálne tak dôležitá ako text je aj jeho recepcia. Ako ukázali výskumy metafory,⁴ figuratívnosť a obraznosť fungujú už v základoch ľudského myslenia a jazyka. Programom kognitívne orientovanej literárnej vedy je preto stanoviť a vysvetliť spoločné princípy textu, fikcie a myslenia. Očakáva sa, že potom bude možné presnejšie opísať aj špecifický variant ľudského kultúrneho vnímania, ktorým je literárnosť. Z druhej, literárnej strany sa pracuje s (formalisticko-štrukturalistickou) intuíciou, že plnšia obrazotvornosť a figuratívnosť literárneho štýlu predstavujú príhodný materiál na skúmanie fikcie a myslenia, keďže literatúra dôslednejšie, výraznejšie, názornejšie a celistvejšie vyjavuje systematiku, dynamiku a diverzifikáciu jazyka a ľudského myslenia. Až prepojením a konfrontáciou uvedených dvoch hľadísk, literárneho a kognitívneho, môžeme dospieť nielen k analýze a interpretácii literárnych princípov, ale aj k ich vedeckému vysvetleniu.

Ak sú zámerom kognitívnej literárnej vedy aj vedecké vysvetlenia, treba povedať, na akom epistemologickom základe. Epistemologickým východiskom kognitívnej literárnej vedy je konštruktivizmus, prevažne sa prijíma neradikálny typ konštruktivizmu. Ten sa situuje medzi epistemologickými extrémami realizmu a relativizmu. Ich polaritu nahrádza kontinuom vzťahov a dynamikou kombinovaných spojení, budovaných na predpoklade, že obraz sveta človeka je kontingentným výsledkom interakcie medzi vonkajšími podnetmi, informáciami a vnútornými fyziologicko-mentálnymi procesmi. Patričnú dôležitosť preto nadobúda tzv. vtelesnenie (embodiment) ľudského vedomia. Vtelesnenie ľudského vedomia pre kognitívnych literárnych vedcov znamená, že otázky literárnosti

4 LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: *Metaphors we live by*. Chicago : Chicago University Press, 1980; TURNER, Mark: *The literary mind*. New York : Oxford University Press, 1996.

a literárnej komunikácie by sa mali riešiť výskumom vzťahov, úrovni a oblastí, kde je literárny jazyk spätý tak s biologickými nosičmi kognitívnych vlastností človeka, ako i s ľudskou myslou, vedomím a nevedomím. Neradikálny konštruktivizmus bez rozpakov priznáva aj relatívnu lokálnosť a limitovanosť vedeckých pozorovaní. Premisy ako vtelesnenosť a limitovanosť východiskových i získaných dát signalizujú, že pri výskume literatúry či literárnosti treba rozlišovať aj rôznorodé čitateľské schopnosti a poznanie sveta, typologické úrovne čitateľských zručností a návykov, ako aj individuálny čitateľský vkus.

IV. Literatúra, literárnosť a čitateľ

IV. 1. Čitateľ v literárnej komunikácii

Pri aplikovaní textocentrického konceptu literatúry sa čitateľské osobitosti temer nezohľadňujú. Koncept literatúry vyústil do veľkých reťazcov literárnej histórie, historickej poetiky či hermeneutických interpretácií, avšak na úkor konkrétneho čitateľa, ktorý, hoci domnelo v centre pozornosti, bol ako rušivý element účelovo redukovaný na implicitného čitateľa,⁵ modelového čitateľa,⁶ kompetentného či ideálneho čitateľa,⁷ fikčného adresáta, zamýšľaného čitateľa, superčitateľa alebo autorské publikum.⁸ Napriek antropologickým teoretickým špekuláciám má redukovanie čitateľstva za následok, že literárne dielo, prípadne aj v jeho kontextoch, de facto ostáva v literárnej komunikácii nadradenou inštanciou.⁹

IV. 2. Koncept literárnosti

Na rozdiel od konceptu literatúry, v koncepte literárnosti čitateľ nie je prívieskom literatúry, text a čitateľ sú rovnocennými položkami v literárnej komunikácii. S konceptom literárnosti prišiel v roku 1921 ako prvý v stati *Novejšaja russkaja poezija* formalista, štrukturalista a semiotik Roman Jakobson. Isteže, ruských formalistov ako aj pražských štrukturalistov zaujímali hlavne formálne či štruktúrne aspekty literatúry. Ibaže niektorí ich dokázali rozpracovať až tak, že predznamovali kognitívne orientácie v literárnej vede. Napríklad Jakobson na základe interdisciplinárnych neurolingvistických experimentov v oblasti afázie aplikoval v literárnej vede teorému o opozícii medzi metaforikou a metonymikou. Táto opozícia je dodnes vplyvným teoretickým princípom v celosvetovom meradle. V šesťdesiatych rokoch 20. storočia Jurij Lotman prispel k nezvratnému kognitívnemu nastaveniu formalizmu, keď podporil požiadavku vysvetľovať štruktúrne zákonitosti literárneho diela v spätosti s ľudským myslením a realitou. Pripomenul, že vďaka Romanovi Jakobsonovi bola „konceptia textu ako uzavretého a sebestačného sveta, formulovaná ruskými formalistami, doplnená o predstavu kódujúcich a dekodujúcich mechanizmov nachádzajúcich sa mimo textu“.¹⁰

5 ISER, Wolfgang: *The act of reading*. London, United Kingdom : Routledge, 1976.

6 ECO, Umberto: *Otvorené dielo*. Hradec Králové : Kosmas, 2015; pôvodné vydanie 1962.

7 CULLER, Jonathan: *Structuralist poetics*. London, United Kingdom : Routledge, 1975.

8 Pozri CULLER, Jonathan: *Studie k teorii fikce*. Brno : Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2005, s. 7.

9 Bližšie KUZMÍKOVÁ, Jana: Recepcia literatúry z kognitívnovedného pohľadu. In: *World Literature Studies*, roč. 7, 2015, č. 4, s. 37.

10 LOTMAN, Jurij M.: *Text a kultúra*. Bratislava : Archa, 1994.

Odvtedy, ako Roman Jakobson navrhol literárnosť za predmet štúdia literárnej vedy, pokročil výskum literárnosti najmä v posledných desaťročiach vďaka empirickým a interdisciplinárnym projektom na poli kognitívnej literárnej vedy. Skúmajú sa lingvistické (sublexikálne, lexikálne a interlexikálne) vlastnosti literárneho textu rovnako ako jeho vetné a nadvetné celky a tiež ich fungovanie a kontextové procesovanie v ľudskej myslí. Lenže recepčné, na čitateľa orientované výskumy preukázali, že textové (lingvistické a štrukturálne) analýzy ani intertextové interpretácie nestačia na určenie literárnosti ako podstatnej vlastnosti literatúry. Napríklad, považovanie literatúry za špecifický druh textov ignoruje fakt, že súčasťou literatúry sa neraz stávajú aj texty, resp. fragmenty textov, ktoré sú z inej štýlovej oblasti, napr. denníky, reportáže, listy a pod. Hoci tieto žánre sú systémovo vyčlenené mimo krásnu literatúru, prinajmenšom pri ich vradení do literárnej kompozície získavajú status literatúry.

Literárnosť zakladajú tak jazykovo-štylistické (metafora, synestézia) a rétorické prvky (intencia, ozvláštnenie, aktualizácia) ako i fikčnosť textu, vyvolávanie zaujatia, emócií, spomienok a mentálnej obraznosti u čitateľa (podľa osobných čitateľských očakávaní a schopností), no v neposlednom rade zohrávajú významnú úlohu aj príslušná historicko-umelecká paradigma (napr. sloh, dobová čitateľská výchova) a medzikultúrne i mimoliterárne (najmä normatívno-filozofické, sociálne a psychologické) javy a konvencie. Pravdepodobne jestvujú aj ďalšie spúšťače a aspekty literárnosti,¹¹ ktoré spolu s uvedenými činiteľmi vytvárajú pomerne nerovnorodú zásobáreň, nástrojovú maticu literárnosti.

Azda všetky známe nástroje literárnosti sú istým spôsobom zakomponované vo výskumných koalíciách spoločnosti IGEL. Pritom sa nepredpokladá, že výsledkom výskumu bude nejaká absolútna teória literárnosti. Taký cieľ je zrejme nedostupný; stačí si uvedomiť, že len hodnotové hľadisko vyžaduje empirické preverenia toho, z čoho pramení dobová (rezonancia v čase vytvorenia alebo zverejnenia diela), vývinová (podnetnosť a odlišnosť smerom k minulým i budúcim dielam), aktuálna (rezonancia v čase recepcie) či celkovo estetická hodnota literárnych diel v rámci dynamických systémových vzťahov autor < - > text < - > čitateľ. Zmapovanie všetkých premenných čo len v týchto vymedzených parametroch literárnej komunikácie je momentálne nereálne, ale to neznamená, že by čiastkové výskumy nemali originálnu vedeckú a významnú spoločenskú hodnotu s praktickým dosahom.

IV. 3. Z dejín literárnosti

Poučiť sa dá aj z dejín literárnosti. Prvé teorémy formalistov, zrodené v modernistických časoch, nepochybne boli ovplyvnené aj spoločenskými a umeleckými okolnosťami, najmä avantgardnými novosťami, rozchádzajúcimi sa s predošlými paradigmami, tradíciou. V modernizme sa mali meniť, inovovať nielen elitné literárne žánre (napríklad pomocou populárnych žánrov ako detektívka, melodráma, reportáž, biografía), ale meniť sa mal tiež čitateľský vkus, ba aj psychologické spôsoby vnímania a interpretovania textu. Na umeleckom výslní bola významová

11. Porovnaj Kuzmíková, *Umenie a kognitívne vedy*, c. d., s. 10–28.

neurčitost, viacvýznamovosť, nerozhodnuteľnosť, relatívnosť a abstrakcia.¹² Základným vedeckým zdrojom takéhoto civilizačného nastavenia bola Einsteinova teória relativity. Fascinovala aj Romana Jakobsona a okruh jeho známych, vrátane humanitných vedcov.¹³ Tak spoločenská a politická, ako i umelecká atmosféra boli vyladené na nepoznané svety a hodnoty. Takže umelecké princípy ozvláštnenia, dezautomatizácie (formalizmus), odcudzenia (Brecht) či aktualizácie (štrukturalizmus) takrečeno išli s dobou, boli historicky podmienené v tom zmysle, že považovali prirodzené zmyslové (realistické) vnímanie za príliš zjednodušené, kritizovali a zároveň paradoxne i relativizovali jeho „povrchovosť“ a brojili proti stabilizovaniu kognitívnych návykov i proti predošlým umeleckým tradíciám. Základom výskumu bol pre ruských formalistov na pozadí praktického jazyka literárny jazyk, čo vysvetľuje ich uprednostňovanie literárnosti ako podstaty literatúry pred literatúrou ako produkciou diel. Autonómna textová literárnosť sa však časom – opäť pod tlakom vonkajších okolností – historizovala, čiže formalizmus vo svojej neskoršej fáze pracoval už aj so sociálnohistorickým kontextom, hoci ten ostával v tieni tzv. literárneho radu, kde sa neustále striedajú fázy dezautomatizácie a automatizácie literárnokonštrukčných postupov (Tyňanov a Jakobson, 1927): „Odhalenie imanentných zákonitostí literatúry, resp. jazyka dovoľuje podať charakteristiku každého konkrétneho vystriedania literárnych, resp. jazykových systémov. No nedáva možnosť objasniť tempo vývinu a voľbu vývinových ciest. (...) Otázkou konkrétnej voľby cesty, alebo aspoň dominanty, možno riešiť jedine analýzou vzťahov literárneho radu a ostatných historických radov.“¹⁴

Tak či onak, koncom dvadsiaty rokov 20. storočia získali spoločensko-historické súvislosti literárnosti svoju sformovanejšiu platformu v projekte literárnej evolúcie (Tyňanov, 1927).¹⁵ Prvotné skúmania literárnej evolúcie sa spolu s lingvisticko-štrukturalistickými výskumami literárnosti (zvuk, rytmus, stavba textu, konštrukcia rozprávania) stali formalisticko-štrukturalistickým dedičstvom a inšpiráciou pre kognitívovedné disciplíny ako kognitívna rétorika, kognitívna poetika, kognitívna naratológia, kognitívna história literatúry a evolučná literárna teória.

V šesťdesiatych rokoch 20. storočia sa modernistická paradigma začala považovať za vyčerpanú. Skomplikovala sa progresivistická lineárnosť odhaľovaním dynamickej štruktúrovanosti sociálnohistorických procesov (napr. teória chaosu). Relativizuje sa aj literárnosť, resp. estetika literatúry. Literárne vlastnosti sa vo veľkom pripisujú napríklad aj historickému, filozofickému či umenovednému diskurzu a vnútri literatúry sa spochybňuje hierarchia žánrovej kvality. Literatúre sa odopiera dôležitá modernistická, idealizovaná úloha ovplyvňovať estetické emócie a úsudky čitateľa, či dokonca meniť spoločnosť. Tento potenciál literatúry sa však z dohľadu literátov celkom nestratil. Nastupujúci po-modernistický pragmatickejší

12 Bližšie KUZMÍKOVÁ, Jana: Tri verzie a tri nosné domény modernistického umenia. In: *Slovenská literatúra*, roč. 59, 2012, č. 3, s. 230 – 245.

13 JAKOBSON, Roman: *Dialogy*. Praha : Český spisovatel, 1993, s. 45, 105, 119, 121, 125.

14 TYŇANOV, Jurij – JAKOBSON, Roman: Problémy skúmania literatúry a jazyka. In: JAKOBSON, Roman: *Lingvistická poetika*. Bratislava : Tatran, 1991, s. 35.

15 TYŇANOV, Jurij Nikolajevič: O literárni evoluci. In: *Literární fakt*. Praha : Odeon, 1988, s. 189 – 201.

254 pohľad na literatúru sa rozvinul aj do výskumov recepcnej estetiky (Hans Robert Jauss, Wolfgang Iser, Stanley Fish, Jonathan Culler, František Miko a i.).

Ikonou projektov recepcnej estetiky sa stal tzv. modelový, implicitný či ideálny čitateľ. V skutočnosti však koncepty modelového, implicitného alebo ideálneho čitateľa zrkadlili čitateľský profil svojich stvoriteľov, profesionálnych odborníkov. Dôležité bolo, čo má kompetentný čitateľ ovládať, aby mohol čítať a interpretovať literatúru prijateľným spôsobom (Culler, Eco). Uprednostňovali sa teda profesionálno-špekulatívne predstavy o vnímaní literárneho textu. Honosila sa nimi napríklad Iserova estetika pôsobenia, ktorá si osobovala právo povýšeného hermeneuticko-fenomenologického „prekladu“ virtuálnej systémovej štruktúry *diela* a jeho otvorených (recepcných) perspektív do pragmatiky diskurzu prirodzeného sveta, pričom však vskutku prirodzené, *aktívne čítanie* bolo pre ňu „rušivou interferenciou“. ¹⁶ Hermeneutické konštrukcie fenomenológie čítania nie sú postavené na komunikačných procedúrach reálnych čitateľov, ich očakávaníach a čitateľských zážitkoch ako konzumentov rôznych literárnych druhov a žánrov. Sú to skôr špekulatívne rozvedenia intuícií z úrovne ľudovej psychológie, resp. teórie mysle (theory of mind), ¹⁷ a ako také nedokážu mnohé konkrétne problémy vyargumentovať. Vedecký teoretický model estetického pôsobenia by však mal zahŕňať napríklad dohad, či je rozdiel medzi čitateľským vnímaním postáv a ostatných príbehových komponentov ako dej, prostredie a čas. Ak áno, prečo a čo z toho vyplýva? ¹⁸ Alebo: ako vlastne prebieha dynamika literárnej fiktivnosti a čitateľovho vnímania reality, ktorú významne nastoľovala Iserova estetika pôsobenia? Operovať „fikčným textom“ alebo vyhlasovať, že „dialektika ukazování a zamlčování, vyjádření a nevyjádření (teda dialektika typická pro fikční texty) je tedy tím, co vytváří dynamiku v komunikační interakcii“ a „tato dynamika pak konstituuje smysl. Zmíněná dialektika způsobuje, že fiktivnost díla se pro čtenáře stává skutečností“ je dnes naozaj málo. Empirické výskumy sú oveľa presvedčivejšie, keď zisťujú, že „na určitej úrovni naša rozvinutá kognitívna architektúra naozaj plne nerozlišuje medzi reálnymi a fikčnými ľuďmi“. ¹⁹ Podobné argumenty môže poskytnúť len empirický výskum, lebo „liter. historický mainstream liter. vedy se s aspektom recepcie obtížně vyrovnává“. ²⁰

O aktívnom čitateľovi širšie uvažoval Hans Robert Jauss, ²¹ ale jedinečnosť konkrétneho čitateľského procesu prestala ignorovať až kognitívna literárna veda. Zásluhou Davida Mialla ²² a iných začali teoretické postuláty textovo orientovaných bádateľov (recepcných estetikov i postštrukturalistov) podstupovať empirické a experimentálne falzifikácie a korekcie. Kognitívna recepcná estetika demokraticky priznala nezastupiteľný význam bežnému, skutočnému čitateľovi

16 NÜNNING, Ansgar (ed.): *Lexikon theorie literatury a kultury*. Brno : Host, 2006, s. 356.

17 Teória mysle znamená schopnosť pripisovať osobám na základe ich pozorovania určité mentálne stavy a predvídať i vysvetľovať - často mylne - ich aj svoje vlastné správanie, myšlienky, pocity, viery a túžby; porov. Kuzmíková, *Recepcia literatury z kognitívnovedného pohľadu*, c. d., s. 43.

18 Kuzmíková, *Recepcia literatury z kognitívnovedného pohľadu*, c. d., s. 43.

19 ZUNSHINE, Lisa: *Why we read fiction. Theory of mind and the novel*. Columbus : The Ohio State University Press, 2006, s. 19. Porov. Kuzmíková, *Recepcia literatury z kognitívnovedného pohľadu*, c. d., s. 45.

20 Nünning, c. d., s. 664.

21 JAUSS, Hans Robert: Čtenář jako instance nových dějin literatury. In: *Aluze*, roč. 6, 2002, č. 2, s. 93 - 104.

22 MIALL, David S.: *Literary reading. Empirical and theoretical studies*. New York : Peter Lang, 2006.

a pokúša sa mapovať aktuálne čitateľské procesy, účinky a dôsledky. Samozrejme, takýto obrat smerom k bežnému čitateľovi narušil v dlhodobu textovo orientovanej literárnej vede zaužívané, tzv. vyzreté a údajne historicky flexibilné modely a teórie. Dokonca nepodporil v ére postštrukturalizmu (či po-modernizmu) ani vtedy trendové postštrukturalistické postuláty o čitateľovi, chytenom vnútri referenčného systému textu, lebo takýto čitateľ bol opäť najmä akademickým alebo vysoko kultivovaným čitateľom, pričom neodborníckemu, subjektívnemu vnímaniu literatúry sa nevenovala pozornosť. S tým kognitívni vedci nesúhlasili. Aj preto nastúpilo sústredenejšie a koncepcnejšie konštituovanie kognitívnej literárnej vedy a osemdesiate roky 20. storočia sa považujú za obdobie etablovania sa tejto novej vedeckej disciplíny. Jej teoreticko-metodologický rozvoj sa nezaobišiel bez interdisciplinárnych a transdisciplinárnych podpôr až do takej miery, že dnes je interdisciplinárnosť nevyhnutnou, dá sa povedať programovou zásadou kognitívnovedných skúmaní, podobne, ako je ňou empiricko-experimentálne overovanie teoretických konštruktov.

V. Perspektívy výskumu literárnosti v kognitívnej literárnej vede

Empirické výskumy potvrdzujú formalistické a štrukturalistické teorémy o úlohe lingvistických ozvlášťujúcich prvkov pre zaznamenanie a vnímanie literárnosti textu. Zároveň sa však ukázalo, že popri aktualizovaných, vyzdvihnutých zložkách literárnej výpovede sú rovnako dôležité aj textové sekvencie „na pozadí“, prezentované v štýle bežnej jazykovej normy, na čo upozorňoval už Jakobson.²³ Nové poznatky pribúdajú aj vďaka tomu, že kognitívne experimenty sa už projektujú aj na úrovni nevedomia. Nevedomie je fakticky mimo záber ne-kognitívnej literárnej vedy, lebo tá na to objektívne nemá metodologické a prístrojové vybavenie; pohybuje sa až na vedomej úrovni mysle.

Takisto sa odhaľuje významná úloha emócií v literárnej komunikácii, na čo tiež upozornil už R. Jakobson, ale textovo orientovaná literárna veda tomu nevenovala potrebnú pozornosť. Jakobson v prednáškach *Formalistická škola a dnešní literárni veda ruská* (1935) uvádza, že „emocionálny jazyk“ s expresívnou funkciou je poetickému jazyku spravidla blízky, často sa tesne prelínajú.²⁴ Na tieto postrehy nadviazala hermeneutická recepcná estetika. Na Slovensku boli jej priekopníkmi František Miko s Antonom Popovičom. Miko zakomponoval pozorovanú evidenciu recepcných účinkov textu v ľudskom vedomí do svojej dlhodobu zdokonaľovanej výrazovej sústavy textu, ktorá mala zakladať a tvarovať štýl textu.²⁵ Ibaže v skúmaníach súčasnej kognitívnej recepcnej estetiky nejde len o recepcné účinky jazykových prostriedkov. Analýzy a experimenty riešia literárne emócie napríklad v spätosti s vynáraním sa významu, žánrovou typológiou, ale i v súvislosti s čitateľovou osobnosťou. Z hľadiska čitateľských typov možno napríklad určovať rozdiely vnímania a chápania metafory medzi viac racionálnymi a viac zážitkovými (intuitívnymi) recipientmi. Experimenty naznačujú, že racionálni recipienti v porovnaní so zážitkovými recipientmi si uvedomujú väčší počet významov pre jednotlivé pojmy, ale keď tie isté pojmy vytvárajú metaforu,

23 Jakobson, *Dialogy*, c. d., s. 42.

24 JAKOBSON, Roman: *Formalistická škola a dnešní literárni veda ruská*. Praha : Academia, 2005, s. 90.

25 MIKO, František: *Význam, jazyk, semióza. Metodologické reflexie*. Nitra : Vysoká škola pedagogická, 1994.

256 racionálni recipients úmerne produkujú menej nových (emergentných) metaforických významov. Zážitkoví (intuitívni) recipients vykazujú opačné kognitívne procesovanie: pri osamostatnených pojmoch udávajú v porovnaní s racionálnymi respondentmi úmerne menej evokovaných významov, ale pri metaforách pozostávajúcich z týchto pojmov produkujú výrazne viac emergentných (nových) metaforických významov.²⁶ Keďže metaforika má svoje popredné miesto v literárnej výpovedi, uvedené experimentálne dáta naznačujú významný dopad aj na celkovú literárnu recepciu, rozdielnu u racionálnych a zážitkových (intuitívnych) osobností ako dominantných čitateľských typoch. Samozrejme, delenie čitateľov na racionálnych a intuitívnych má dynamický priebeh, pretože všetci ľudia vykazujú istú mieru racionality a tiež emocionality. Je však zrejme, že dávnejšie generalizované princípy literárnej komunikácie treba empiricky preveriť a následne prehodnotiť aj didaktiku literatúry.

Čítanie sa v súčasnosti modeluje v rozsiahlejších neurokognitívnych súvislostiach, hoci treba zdôrazniť, že toto modelovanie zatiaľ zahŕňa len vymedzený okruh čitateľských procesov. Predbežné overiteľné modely sa dajú považovať za predstupeň k formulovaniu novodobej teórie literárnosti. Bez vedeckej (empirickej) teórie literárnosti nemožno podávať explanácie literárnej komunikácie. Z kognitívovedného pohľadu explanácia by mala byť paralelou interpretácie práve preto, že ani na základe ohromného množstva rôznorodých interpretácií a teórií ne-kognitívnej (neempirickej a neexperimentálnej) literárnej vedy sa doteraz nepodarilo podať uspokojivú definíciu literárnosti. Aj preto kognitívna literárna veda programovo pracuje na empirických vysvetleniach najdôležitejšej otázky literárnej vedy – čo je literárnosť.

Isteže, ak by sme rezignovali na literárnu teóriu, ktorej jadrom je teória literárnosti, zbavili by sme sa náročného výskumného problému. Objektívne by to však bol aj koniec literárnej vedy ako samostatnej disciplíny, lebo kategória literatúry na samobytné vymedzenie literárnej vedy nestačí. Zdá sa, že najpriateľnejšie východisko z intuitívno-špekulatívneho a metodologicky zacykleného teoretizovania ponúka práve pragmatická a interdisciplinárna perspektíva, ktorá dokáže analyzovať komplexnú spleť, polyvalentnosť a pluralitu literárnej komunikácie novými a efektívnejšími metódami, a prinášať objektívnejšie argumenty, než s akými sa v prospech literatúry dôvodilo doteraz.

Štúdia je čiastkovým výstupom z grantového projektu VEGA 2/0045/18 *Emócie v literatúre: kognitívovedný pohľad*. Zodpovedná riešiteľka PhDr. Jana Kuzmíková, CSc. Doba riešenia: 2018 - 2021.

26 KUZMÍKOVÁ, Jana et al.: Emergentnosť literárnej metafory. In: FARKAŠ, Igor – TAKÁČ, Martin – GERGEL, Peter – TOMKO, Matúš (eds.): *Kognícia a umelý život 2019 (recenzovaný zborník)*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2019, s. 61 – 62.

Literatúra

- CULLER, Jonathan: *Structuralist poetics*. London, United Kingdom : Routledge, 1975.
- CULLER, Jonathan: *Studie k teorii fikce*. Brno : Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2005.
- ECO, Umberto: *Otvorené dielo*. Hradec Králové : Kosmas, 2015.
- ISER, Wolfgang: *The act of reading*. London, United Kingdom : Routledge, 1976.
- JAUSS, Hans Robert: Čtenář jako instance nových dějin literatury. In: *Aluze*, roč. 6, 2002, č. 2, s. 93 – 104.
- JAKOBSON, Roman: *Dialogy*. Praha : Český spisovatel, 1993.
- JAKOBSON, Roman: *Formalistická škola a dnešní literární věda ruská*. Praha : Academia, 2005.
- JOHNSON, Mark: *The body in the mind. The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago : Univ. of Chicago Press, 1987.
- KUZMÍKOVÁ, Jana: Tri verzie a tri nosné domény modernistického umenia. In: *Slovenská literatúra*, roč. 59, 2012, č. 3, s. 230 – 245.
- KUZMÍKOVÁ, Jana: Umenie a kognitívne vedy. In: KUZMÍKOVÁ, Jana (ed.): *Literatúra v kognitívnych súvislostiach*. Bratislava : Ústav slovenskej literatúry SAV, 2014, s. 10 – 28.
- KUZMÍKOVÁ, Jana: Recepčia literatúry z kognitívneho pohľadu. In: *World Literature Studies*, roč. 7, 2015, č. 4, s. 36 – 51.
- KUZMÍKOVÁ, Jana et al.: Emergentnosť literárnej metafory. In: FARKAŠ, Igor – TAKÁČ, Martin – GERGEL, Peter – TOMKO, Matúš (eds.): *Kognícia a umelý život 2019 (recenzovaný zborník)*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2019, s. 61 – 62.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: *Metaphors we live by*. Chicago : Chicago University Press, 1980.
- LOTMAN, Jurij M.: *Text a kultúra*. Bratislava : Archa, 1994.
- LOZINSKAJA, E. V.: *Literatura kak myšlenie. Kognitivnoje literaturovedenie na rubeže XX – XXI vekov. Analitičeskij obzor*. Moskva : RAN. INION, 2007.
- MIALL, David S.: *Literary reading. Empirical and theoretical studies*. New York : Peter Lang, 2006.
- MIKO, František – POPOVIČ, Anton: *Tvorba a recepcia*. Bratislava : Tatran, 1978.
- MIKO, František: *Význam, jazyk, semióza. Metodologické reflexie*. Nitra : Vysoká škola pedagogická, 1994.
- NÜNNING, Ansgar (ed.): *Lexikon theorie literatury a kultury*. Brno : Host, 2006.
- TSUR, Reuven: *Toward a theory of cognitive poetics*. Eastbourne (GB) – Portland (USA) : Sussex Academic Press, 2008.
- TURNER, Mark: *The literary mind*. New York : Oxford University Press, 1996.
- TYŇANOV, Jurij Nikolejevič: O literární evoluci. In: *Literární fakt*. Praha : Odeon, 1988, s. 189 – 201.
- TYŇANOV, Jurij – JAKOBSON, Roman: Problémy skúmania literatúry a jazyka. In: JAKOBSON, Roman: *Lingvistická poetika*. Bratislava : Tatran, 1991, s. 33 – 35.
- ZUNSHINE, Lisa: *Why we read fiction. Theory of mind and the novel*. Columbus : The Ohio State University Press, 2006.

PhDr. Jana Kuzmíková, CSc.
Ústav slovenskej literatúry SAV
Dúbravská cesta 9
841 04 Bratislava
Slovenská republika
e-mail: jana.kuzmikova@gmail.com